

Gevormd tot het juiste karakter

Adellijke mentaliteit en de hertogen van Augustenborg aan het einde van de achttiende eeuw*

Mikkel Venborg Pedersen

In een essay over adellijke mentaliteit heeft de Duitse historicus Otto Gerhard Oexle enkele van de meest bepalende en opvallende aspecten van adeldom in de vroegmoderne tijd behandeld. Hij omschreef deze als zeer krachtige voorstellingen van het geslacht (*Genus* en, in engere zin, *Familia*) en het huis (*Domus*), als sterke herinneringen aan een donker en bijzonder gemeenschappelijk verleden en, tot slot, als de morele overtuiging een bijzondere status te hebben.¹ Als een sociale realiteit wordt de adel niet alleen gevormd door wat hij van zichzelf vindt, maar ook door sociale erkenning. Zo is het belangrijk te worden beschouwd als adellijk. Het moet voor een ieder duidelijk zijn dat een persoon drager is van adellijke deugden. De deugden waarmee zo'n persoon zich verheft boven anderen zouden via bloedbanden van generatie op generatie zijn overgegaan. Tot deze deugden behoren, nog steeds aldus Oexle, onder meer edelmoedigheid, moed, zelfbewustzijn en bescheidenheid in persoonlijke aangelegenheden. Daarbij komt nog, dat wanneer dergelijke deugden tot uitdrukking zijn gekomen en sociaal en juridisch erkend zijn in de adeldom, zij voor eeuwig binnen de familie blijven. Dit is de fundamentele eis die de adel stelt aan de hem omringende wereld, schrijft Oexle, en

* Dit artikel is gebaseerd op hoofdstuk 2 van M. Venborg Pedersen, *Hertuger. At synes og at være i Augustenborg 1700-1850* (Kopenhagen, 2005). Voor een volledig overzicht van de geschiedenis van het geslacht, zie idem, 'Die Herzöge von Augustenburg', in: C. Porskrog Rasmussen, e.a., ed., *Die Fürsten des Landes. Herzöge und Grafen von Schleswig, Holstein und Lauenburg* (Neumünster, 2008) 310-341. Vgl. voor de hofhouding M. Venborg Pedersen, 'Court organization. Hierarchy and patronage at Augustenburg', in: K. Sundberg, ed., *Work and production on manors in the Baltic Sea Region* (Stockholm, 2002) 121-144 en M. Venborg Pedersen, 'Augustenburg. Ducal hierarchy on the road towards modernity', in: K. Sundberg, e.a., ed., *Modernisation and tradition. European local and manorial societies 1500-1900* (Lund, 2004) 243-264. In dit artikel wordt de Deense spelling van plaats- en persoonsnamen aangehouden tenzij er een gangbare Nederlandse vertaling is. Augustenborg, Sonderborg en Gråsten zouden in het Duits worden aangeduid als Augustenburg, Sonderburg en Gravenstein. Ik dank Nikolaj Bijleveld voor zijn vertaling van de Deense tekst.

¹ O.G. Oexle, 'Aspekte der Geschichte des Adels im Mittelalter und in der frühen Neuzeit', in: H.-U. Wehler, ed., *Europäischer Adel 1750-1950* (Göttingen, 1990) 19-56.

dient als de eigenlijke basis van adellijke mentaliteit. Hieruit volgt dat familiebanden, de bloedbanden, het belangrijkste zijn, ‘omdat het niet de grote landgoederen en de feodale rechten zijn, die de edelman maken, maar het anders-zijn’, zoals Giuseppe Tomasi di Lampedusa het elegant formuleerde in zijn roman *De Tijgerkat*.²

Dit artikel behandelt de vraag hoe adellijke deugden werden geïnternaliseerd in elk afzonderlijk lid van een dynastie, *in casu* de hertogen van Augustenburg, die verwant zijn aan de Deense koninklijke dynastie Oldenburg. Centraal staat het samenspel tussen structurele verhoudingen én het zelfbegrip en de beleving van de wereld door het individu. Daarbij zal een etnologisch-historisch, oftewel cultuuranalytisch, perspectief worden gehanteerd.³ Cultuurstudies richten zich op een interpretatie van wat wordt gezien, gelezen en ervaren. Een en ander vergt inlevingsvermogen. Cultuur staat hier voor de wijze waarop mensen de werkelijkheid ervaren en hoe zij orde scheppen in een anders onoverzichtelijke wereld. Cultuur is een complex van ideeën en normen die onderling nauw zijn verbonden en verankerd in het leven van de mensen. Zij maakt de fysieke en sociale wereld begrijpelijk en kent betekenis toe aan zowel de elementen van als de uitingen in deze wereld. Wie cultuur wil bestuderen moet deze zien als expressies van culturele waarden en deze waarden onderling verbinden. Kortom, mensen moeten worden begrepen in hun culturele context. Deze bijdrage wil adellijke mensen begrijpen aan de hand van wat belangrijk was voor hen in hun concrete bestaan.⁴

De dynastie

De Franse antropoloog Claude Lévi-Strauss ging, in een heel ander verband dan de historicus Oexle, in op wat hij omschreef als ‘samenleving met huizen’. Hij definieerde het huis als het corporatief, dat zowel materiële als immateriële waarden omvat, en tot in oneindigheid blijft bestaan dankzij transmissie van zijn naam, zijn waarden en zijn titels in een reële of imaginaire erfrechtelijke lijn.⁵ Rijkdom onderbouwt de voorstelling van het huis, maar, zo benadrukt Lévi-Strauss, het gaat daarbij wel om zowel tastbare als geestelijke rijkdom. Het familiehoofd is zo rijk dat het fortuin kan dienen als een politiek instrument. Maar de rijkdom omvat ook zijn naam, titels, erfrecht en fetisj-objecten. Lévi-Strauss wijst verder op de reële of bedachte genealogie die het huis opbouwt. Daarmee komen we bij het sociale belang van de herinnering. Het adellijke leven is navolging, zoals de cultuurhistoricus Johan Huizinga het treffend formuleerde in *Herfsttij der Middeleeuwen*.⁶ Dat was – zo lijkt het – een manier van denken die zich ook manifesteerde bij de vroegmoderne adel.

² Giuseppe Tomasi di Lampedusa, *De Tijgerkat. Siciliaanse roman* (Arnhem, 1961) 161.

³ Hetgeen hier onder etnologie wordt begrepen, wordt in andere landen wel aangeduid met (Europese) etnologie, (vergelijkende) volkskunde, culturele antropologie of cultuurgeschiedenis.

⁴ Deze brede, hermeneutische uitleg van cultuurstudies toont een fundamentele interesse voor ‘zijn’ (*sein*) en begrijpen (*verstehen*) door inleven (*empfinden*). Zij verwijst daarmee naar onder meer de filosofie van Wilhelm Dilthey en de hermeneutisch-fenomenologische traditie die meestal wordt verbonden met de filosofie van Hans-Georg Gadamer.

⁵ C. Lévi-Strauss, ‘The social organization of the Kwakiutl’, in: idem, *The way of the masks* (Seattle, 1982) 163-187.

⁶ J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (Groningen, 1985) 62.

Zowel Oexle als Lévi-Strauss maken gebruik van begrippen die de Europese adel zelf hanteerde. Wanneer de hertogen van Augustenborg de koning van Denemarken schreven, bijvoorbeeld over huwelijkskwesties, richtten zij zich tot de koning als *Chef des Hauses*. ‘Huis’ werd hier dus in zeer brede zin gebruikt en metaforisch opgevat als het huis Oldenborg met alle takken en zijtakken. Op andere momenten werd ‘huis’ alleen gebruikt voor de Augustenborgse dynastie, soms zelfs alleen voor het slot. Dit taalgebruik in de vroegmoderne tijd is een voortzetting uit de middeleeuwen. Het concept ‘dynastie’ is echter niet eenduidig. In dit artikel gebruiken we het als overkoepelend begrip dat onder meer familie, huis, welstand en herinneringen omvat. Daarnaast wordt hier de term ‘huis’ gebruikt ter aanduiding van het huis, het slot, de huishouding en de bezittingen.

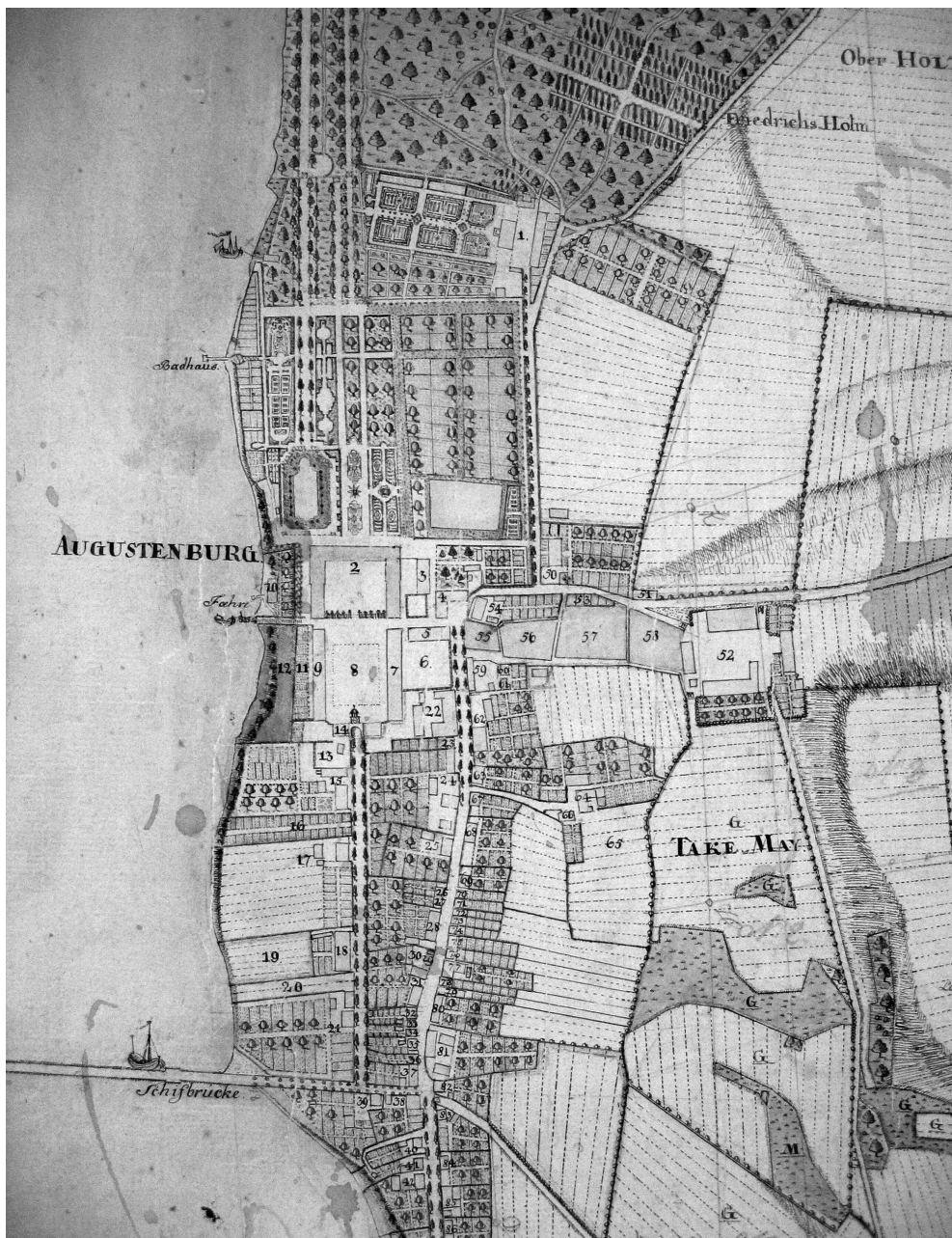
Waar adel voor Oexle een mentaliteit is en voor Lévi-Strauss een principe, beschouwt de Duitse socioloog Max Weber de adel als een stand. Terwijl de adel in de middeleeuwen werd gezien als de strijder van en voor de vorst, zo kan de adel in de vroegmoderne tijd worden opgevat als een stand die zich juridisch ontwikkelde van een *noblesse de fait* tot een *noblesse de droit*, of van een *noblesse de sang* tot een *noblesse de robe*. Adel kan namelijk ook worden gedefinieerd als ‘iets’ dat wordt doorgegeven via het bloed: dat was vaak de wijze waarop de adel het zelf zag. Al deze definities (en er zijn er meer) speelden op verschillende momenten min of meer een rol in de voorstellingen van de adel in de vroegmoderne tijd. Opvallend is dat ze alleen dan functioneren als de herinnering aan het verleden zeker is gesteld en in leven wordt gehouden. We zullen aanstonds zien wat deze herinnering aan het verleden inhoudt. Dat doen we door het dynastiebegrip op te delen in de begrippen familie, huis en individu. Eerst richten we ons echter kort op de verhoudingen binnen de Augustenborgse dynastie.

Sleeswijk-Holstein-Sønderborg-Augustenborg⁷

De vorstelijke bezittingen van de hertogen van Augustenborg existeerden van 1651 tot 1853 maar vormden zelf geen hertogdom. Hun grondbezit bevond zich in het oude hertogdom Sleeswijk, net ten noordoosten van de huidige Deens-Duitse grens. Het grondbezit dat in 1651 nog zeer bescheiden was nam tot het einde van de achttiende eeuw in omvang toe. Drie centra laten zich onderscheiden: de hoofdresidentie Augustenborg op het eiland Als, het stamhuis Sønderborg Slot (eveneens op Als) en het jacht- en lustslot Gråsten op het vasteland.

Augustenborg is de benaming voor het slot, voor het kleine gehucht dat hier ontstond en voor de dynastie zelf. De voorname positie die de hertogen innamen was formeel te danken aan het feit dat ze afstamden van de Deense koning Christian III (1503-1559). Na zijn overlijden en een lange reeks van erfopvolgingen ontstond in 1651 de dynastie Sleeswijk-Holstein-Sønderborg-Augustenborg onder hertog Ernst Günther I (1609-1689). Hij was gehuwd met zijn nicht, prinses Augusta (1633-1701). Naar haar werd het nieuwgebouwde buiten vernoemd en deze naam werd aangehouden voor het huidige slot dat hoofdzakelijk uit de jaren 1760 stamt. Daarmee raakte

⁷ Vgl. voor deze paragraaf Venborg Pedersen, *Hertuger*.

Deel van een kaart van Augustenborg slot en dorp, vervaardigd in opdracht van de hertog. Van de kleine haven leidt Slotsallé naar het slot. Achterlangs het slot loopt Storegade. De symmetrische aanleg werd begonnen in 1733 en afgerond in 1776. Achter het slot bevinden zich de in geheel Noord-Europa beroemde tuin, park en lustbos. Op het slot en in het dorp woonden medewerkers, ambachtslieden en dienaren. Het hof bestond gemiddeld uit circa honderd personen, wat eenzesde van de dorpsbevolking was (Nic. Wögens, 1796; coll. Museet på Sønderborg Slot; foto: Hans Arne Madsen)

langzamerhand ook de geslachtsnaam Augustenborg in zwang ter aanduiding van de dynastie Sleeswijk-Holstein-Sønderborg-Augustenborg.

De banden tussen de koninklijke en de Augustenborgse dynastieën werden verscheidene malen zeker gesteld, met name door het huwelijk in 1786 tussen de stamheren van Augustenborg, prins Frederik Christian (II) (1765-1814), en de koninklijke prinses Louise Augusta (1771-1843). Van de zijde van het Deense koningshuis ging het hier om een hoogst wenselijke verbintenis, terwijl het huwelijk voor de Augustenborgers vermoedelijk het hoogst haalbare was. Het probleem van het koningshuis was namelijk dat indien de Oldenborgse koningsdynastie zou uitsterven – en daar leek het op in deze jaren – dan zou Holstein en mogelijk ook Sleeswijk door de Augustenborgers worden geërfd. Door het huwelijk met prinses Louise Augusta, erfgenaam van Denemarken en Noorwegen, werd de eenheid van de Deense monarchie veilig gesteld, door de Deense dynastie dan wel door de Augustenborgers.

In de Deens-Noors-Sleeswijks-Holsteinse staatseenheid werden de Augustenborgers daarmee bijzonder belangrijk. Aanvankelijk overleefde de Deense monarchie echter dankzij de geboorte van de latere koning Christian VIII (1786-1848). Hij bracht nogmaals een verbintenis tussen beide huizen tot stand met zijn tweede huwelijk in 1815 met de Augustenborgse prinses Caroline Amalie (1796-1881). De status van de

Augustenborg Slot gefotografeerd vanaf de binnenplaats. Midden in beeld bevindt zich de nu met gras begroeiide paardenbak, links hiervan zijn de stallen en rechts hiervan onder meer de kantoren. De gepleisterde façade van het slot oogt enigszins saai maar benadrukt de rang van het gebouw en daarmee van de hertog. In de rechtere vleugel bevindt zich de slotkerk
(foto: Hans Arne Madsen; Museet på Sønderborg Slot)

Augustenborgse dynastie laat zich eveneens afleiden uit de keuze van het koninkrijk Zweden dat in 1810, met het oog op het vacant komen van de troon na koning Karl XIII (1748-1818), koos voor de jonge Augustenborgse prins Christian August (1768-1810). Onder de naam van Karl August bekleedde hij enkele maanden de waardigheid van kroonprins, totdat hij tijdens een troepenrevue dood neerviel van zijn paard. Toen de Deense troon in 1863 vacant werd, was de rol van de Augustenborgers uitgespeeld. De huidige Deense koninklijke dynastie, Glücksborg (vanaf 1825 de aanduiding voor de jongere tak Sleeswijk-Holstein-Sønderborg-Beck) besteeg de troon. De nationale spanningen die in de eerste helft van de negentiende eeuw steeds duidelijker werden, kregen namelijk grote betekenis voor de Augustenborgers. De Augustenborgse hertog, na 1814 Christian August II (1798-1869), was leider van de op Duitsland georiënteerde Sleeswijk-Holsteinse partij die steeds sterker ijverde voor een vereniging van beide hertogdommen los van Denemarken. Deze scheiding vond plaats na twee oorlogen, 1848-1851 en 1864. De eerste oorlog werd gewonnen door Denemarken. In 1864 zegevierden Pruisen en Oostenrijk-Hongarije en moest Denemarken de hertogdommen afstaan. De leden van de hertogelijke familie werden in 1851 bestempeld als verraders en uitgewezen. De sloten en hun inventaris werden geveild. Hierop vestigde de familie zich op het landgoed Primkenau in Silezië, destijds deel van Pruisen. Eerherstel volgde definitief in 1889 toen prinses Auguste Victoria (1858-1921), kleinkind van de hertog, huwde met de latere keizer Wilhelm II (1859-1942). Het geslacht stierf uit in 1931. Primkenau werd vernield tijdens de Sovjet-russische opmars in 1944.

Wij richten ons hier op de generatie van hertog Frederik Christian II, dat wil zeggen de periode tussen 1760-1820. De hoofdpersonen zijn hertog Frederik Christian II (1765-1814) zelf, zijn zuster prinses Louise (1764-1815) alsmede zijn broers prins Emil (1767-1841) en prins Christian August (1768-1810). Aan de hand van de dynastie (de familie, het huis en het individu) willen we onderzoeken hoe de individuele leden van de dynastie werden gevormd met als het ware het juiste karakter, vanuit twee perspectieven: als lid van een dynastie én als individu oftewel persoon.

De familie

De familie is een groep, zowel in het heden als in het verleden. Wanneer men leeft in een dynastieke familie, leeft men als het ware in parallelle werelden, gelijktijdig in zowel heden als verleden. Het verleden duikt voortdurend op in het heden en moet worden herinnerd. De schaduwen van voorgangers materialiseren zich en verdwijnen weer. Ideaal gezien is de familie ook altijd groter en belangrijker dan het individuele familielid. Het individu is deel van de familie in plaats en tijd. Hij moet zijn handelingen doordenken en, als deel van de dynastie, de erocodex en sociale prioriteiten van de familie naleven. De eer van de familie ligt opgesloten in het eergevoel van het individu. Het individuele familielid moet loyaal zijn naar de dynastie. Toen de jonge Augustenborgse prins Christian August in 1810 werd verkozen tot de Zweedse kroonprins, deed hij er alles aan om goedkeuring te ontvangen van zowel de hertog van Augustenborg als van de Deense koning. Na zijn vroege overlijden wendden de Zweden zich niet tot zijn jongste broer, prins Emil, wat voor de hand had gelegen. De achterliggende redenen geven een goed inzicht in de werking van loyaliteit in een dynastieke context.

De jonge hertog Frederik Christian II van Augustenborg, geschilderd vlak voor terugkeer van zijn studieverblijf in Leipzig, gereed om de wereld te veroveren. De prins draagt geen pruik en voegt zich daarmee naar de vrijheidsgeest van zijn tijd. Als prins draagt hij wel de band en borstster van de hoogste Deense orde: de Olifantsorde (*Anton Graff, 1784; coll. en foto Museet på Sønderborg Slot*)

Prins Emil hield namelijk geen rekening met dynastieke eisen toen hij in 1801 te Leipzig huwde met de burgerlijke juffrouw Scheel (1776-1836). Als gevolg hiervan leefde hij gedurende de rest van zijn leven afgezonderd van zijn familie. De enige die hem regelmatig bezocht in zijn woonplaats Leipzig was zijn zeer onafhankelijke en zelfstandige zuster, prinses Louise. Prins Emil was min of meer uitgestoten. In een inventarisatie van alle schilderijen op Augustenborg voor de veiling in 1852-1853 komen maar twee portretten van prins Emil voor. Zijn broers en de rest van zijn familie zijn daarentegen veel vaker geportretteerd (en die portretten zijn op het slot bewaard).⁸ Deze geschiedenis illustreert het lot van de jonge, knappe en levendige prins, die goed lag bij vrouwen en een zeer geliefd persoon was.⁹ De prins had voorheen altijd enthousiast deelgenomen aan het sociale leven op het hof van Augustenborg en aan de bals georganiseerd op de uitgestrekte bezittingen. Maar na zijn huwelijk keerde hij nog maar zelden terug op Augustenborg en dan alleen voor zeer korte visites.

De zaak toont niet alleen het gruwelijke lot dat iemand wacht wanneer iets dynastiek *verkeerd* wordt gedaan, maar illustreert eveneens het fundamentele belang van het huwelijk in een dynastieke context. Echtverbintenissen werden aangegaan om de eer van de dynastie te versterken, om titels en bezittingen te vergaren en natuurlijk om de biologische reproductie veilig te stellen. Het moet worden toegegeven, de hertogen beheersten de finesses van deze discipline. In de rij van regerende hertogen werden geen fouten gemaakt. Een ideale adellijke bruid moest het juiste bloed brengen, anders

⁸ Rigsarkivet (Kopenhagen), Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Sekretariatet, Akter ang. Forhandling om det Ækivalens, der skal gives Hertugen af Augustenborg for de augustenborgske Godser og det derværende Inventarium, 1850-1853.

⁹ H. Schulz, *Friedrich Christian. Herzog zu Schleswig-Holstein. Ein Lebenslauf* (Stuttgart-Leipzig, 1910), i.h.b. 258-276; idem, *Louise von Schleswig-Holstein. Ein Beitrag zur Geschichte des Publikums im Zeitalter Goethes, Schillers und Kants* (Leipzig, 1915).

zou zij de kinderen ‘verontreinigen’. Daarbij bracht de ideale bruid tevens politieke relaties, goede manieren, kennis van hoe een groot huishouden te voeren en, *last but not least*, een aanzienlijke som contant geld mee. Alle hertoginnen van Augustenburg bezaten deze kwaliteiten. De totstandkoming van een huwelijk, de totstandkoming van een alliantie, stond gelijk aan de reproductie van de dynastie. Het huwelijk van prins Emil was een overtreding van de dynastieke code.

Huwelijken representeerden ook een ander dilemma voor de dynastie. Enerzijds werd hiermee een uitbreiding van het bezit, de macht en de omvang van de dynastie beoogd. Anderzijds diende de omvang van een familie het economische vermogen van de dynastie niet te overstijgen. Zo mochten er niet te veel zijtakken, en daarmee concurrenten in erfelijke- en machtskwesaties, ontstaan. Het economische aspect draaide vooral om de kinderen een juiste bruidsschat te garanderen. Met name wanneer het ging om een huwelijk van een dochter moest een bruidsschat worden aangeboden die correspondeerde met haar eigen status en die een echtgenoot van nog hogere status aantrok. Indien een dochter niet huwde moest de dynastie haar op passende wijze zelf verzorgen. Dat was vaak de oplossing. Adellijke families als de Augustenborgers hadden een zwerm van ongehuwde tantes die in het huis van de dynastie leefden en afhankelijk waren van haar steun.

Dat we hier te maken hebben met een zeer reële (economische) kwestie blijkt uit de testamenten van de hertogen. Hertog Frederik Christian I (1721-1794), vader van hertog Frederik Christian II, toonde in zijn testament uit 1783 exemplarisch zijn zorgen voor kinderen en dynastie.¹⁰ Na te hebben beschreven hoe hij ‘op bescheiden wijze’ begraven wilde worden en dat vanaf dat moment *juris primogeniturae* gevolgd moest worden, legde de hertog vast wat zijn hoofderfgenaam hertog Frederik Christian II zou erven: alles. Vervolgens kwamen zijn andere zonen aan bod. Zij ontvingen jaarlijks 2.000 daalders, salaris voor opvoeders en dienaren, geld voor kleding en zakgeld. Indien zij naar het buitenland wilden gaan om ‘academies te bezoeken’, wat zij in het jaar van het overlijden van hun vader deden, moesten hiervoor middelen worden vrijgemaakt. Voor het geval de enige en zeer geliefde dochter van de hertog in het huwelijk zou treden, werd de bruidsschat vastgesteld op 12.000 daalders. Hier werd geen gebruik van gemaakt. De prinses ontving daarentegen de rente over dit kapitaal, ten minste 600 daalders per jaar. Dit bedrag was ter aanvulling op de rente van haar moederlijk erfdeel en dit alles stond tot ‘haar vrije beschikking’. Aanvullend genoot ze gratis huisvesting voor zichzelf, haar hofhouding en dienaren, en kreeg ze voer voor haar dieren. Haar staf moest minimaal bestaan uit een hofdame, een kamermeisje, een garderobemeisje en een lakei met livrei.

Naast de bepalingen omtrent zijn zonen en dochter, bekrachtigde en droeg de hertog zijn verplichtingen jegens zijn drie zusters over op zijn erfgenamen. De resterende paragrafen in het testament behandelden hoe deze verplichtingen moesten worden verdeeld in geval van een overlijden in de directe mannelijke lijn. In paragraaf op paragraaf werden alle mogelijke scenario’s doorlopen tot de hele dynastie was ver-

¹⁰ Landsarkivet i Aabenraa, det augustenborgske godsarkiv, inv.nr. 145.

Prinses Louise, de fysiek zwakke maar hoog begaafde en goed opgeleide zuster van hertog Frederik Christian II. Zij hield salon in Augustenborg en correspondeerde met geleerden uit geheel Europa (*coll. en foto Museet på Sønderborg Slot*)

dwenen. Het testament legde tot slot geldgeschenken en verplichtingen vast jegens voormalige werknemers, de armen en de school in het dorpje Augustenborg. Alle bekende hertogelijke testamenteën zijn opgebouwd volgens deze principes.¹¹ De erfgenaam van de titel en de dynastie had vele verplichtingen jegens zijn onderdanen en zijn ongehuwde familieleden. Dat gold zeer zeker ook de prinsessen die tezamen een klein hof uitmaakten van, wat wel is genoemd, *centralizing women*.¹² Alleen al door hun aanwezigheid gaven zij glans aan het hof, juist als een hof. Maar binnen de familie functioneerden zij ook als de ‘zich herinnerenden’, als de vertellers van de geheimen van de familie en de mythen van de dynastie. De verplichtingen jegens hen gingen soms gepaard met enorme bedragen.

Financiën en de zorg voor ongehuwde familieleden vormden vaak een probleem. Maar het gevaar om door een groot aantal huwelijken te veel zijtakken te creëren was even reëel. De Augustenborgers lijken dit probleem te hebben opgelost door alleen de aanstaande hertog te laten trouwen – eventueel daarbij nog een persoon van dezelfde generatie voor de ‘zekerheid’. Het was vermoedelijk geen bewust beleid, maar desalniettemin wel een gegeven. Alleen in de laatste generatie vonden drie huwelijken plaats. Wellicht schuilt hier de verklaring in het gegeven dat het huwelijk tussen koning Christian VIII en prinses Caroline Amalie een te aantrekkelijke verbintenis was om af te wijzen. Na 1853 huwde de familie aanzienlijk vaker, wellicht een reactie op de situatie waarin de dynastie was beland en zij opnieuw zoveel mogelijk allianties nodig had.

¹¹ Landsarkivet i Aabenraa, det augustenborgske godsarkiv, inv.nr. 145 en 148-149.

¹² L. Lomnitz en M. Pérez-Lizaur, *A Mexican elite family, 1820-1980. Kinship, class, and culture* (Princeton, 1987).

Het huis

Het dynastieke huis vertegenwoordigde, naast de adellijke zelfaanduiding voor de bijna mythische eenheid in tijd en ruimte, zowel adellijk woonhuis, de plaats waar voorwerpen werden verzameld als de grond. Het huis omvat alle materiële eigendommen en vormde als zodanig de kaders voor de collectieve herinnering van de familie. Niet te scheiden van het huis was datgene waar de familie feitelijk van leefde: landgoederen en landbouw, oftewel van de grond van de voorouders. Het grootste deel van de Europese adel had de landbouw als belangrijkste bron van inkomsten.¹³ Bij vele koninklijke en keizerlijke dynastieën smolten grond en dynastie gewoonweg samen. Augustenborg was, zoals eerder aangegeven, eigenlijk niet de benaming voor de tak Sleeswijk-Holstein-Sønderborg. Het was een praktische aanduiding die pas in het midden van de achttiende eeuw voor het eerst officieel werd gebruikt. Daarmee werd de plaats een belangrijk onderdeel van de naam van de dynastie. Ideologisch gezien was Sønderborg belangrijker. Hier bevond zich zowel het mythisch stamhuis als de kapel van de Augustenborgers, hun 'hiernamaals'.

Deze vermenging van grond, plaats, naam en dynastie vinden we tevens terug in een ander verband. Adellijke macht en glans opereert *door* en *in* het huis. Immers, grond en officiële functies werden in principe *vanuit* het koninklijk huis gegeven dat daarmee deel van zijn rechten op grond en regeringsovereenkomst overdroeg op de adel. Het was derhalve belangrijk voor de adellijke mentaliteit, dat het huis zich verzekerde van een exclusief recht op grondbezit, ondersteund door fiscale privileges. Deze praktijk was gangbaar in het grootste deel van adellijk Europa. Hieruit vloeiden de rijkdommen voort, zoals Lévi-Strauss benadrukte; hieruit volgden ook fenomenen als jacht, horigheid, eigendomsrecht van kerken en het recht om recht te spreken. En toch zijn deze rijkdommen misschien niet de belangrijkste aspecten van adeldom. Kan men van adel zijn zonder rijk te zijn? Dat is hier de cruciale vraag. Hoe keken de Augustenborgers zelf aan tegen hun rijkdom en hoe gingen zij er mee om?

Het vraagstuk van economisch determinisme is in werkelijkheid meer van onze tijd dan van het verleden.¹⁴ In onze maatschappij zijn wij er aan gewend om te denken in begrippen als rijkdom, opleiding, individuele prestatie en loopbaan en deze op te vatten als manieren om op te klimmen tot een elitepositie – ondanks het feit dat onze moderne samenleving ook oude elitefamilies met geërfd rijkdom aan de top van verschillende maatschappelijke sectoren kent. De Augustenborgse hertogen daarentegen waren wat ze waren op grond van een met geboorte gegeven rang en positie. De overgrootvader van de eerste hertog was koning Christian III, en dat telde. Hertog Ernst Günther I begon de dynastie met slechts een bescheiden economische achtergrond. De volgende hertog vergrootte de bezittingen met slechts een enkel landgoed, maar hij huwde goed. De derde hertog leefde zijn leven in glans en heerlijkheid maar was

¹³ Vgl. de bijdragen in H.M. Scott, ed., *The European nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries* (2 dln.; Londen, 2007); Y. Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen, 1993) 15-40, 563-566.

¹⁴ Het betreft hier een algemeen probleem voor de historicus. Bekende begrippen als huis, staat, natie of economie hadden in de achttiende eeuw niet dezelfde betekenis als nu. Op het terrein van het adelsonderzoek is dit aangetoond in de klassieker O. Brunner, *Adeliches Landleben und europäischer Geist. Leben und Werk Wolf Helmbards von Hohberg 1612-1688* (Salzburg, 1949). Brunner onderstreept dat de adellijke ethos en opleiding werden gestuurd door begrippen als eer en deugd en niet door winst.

nauwelijks solvabel toen hij stierf. Rang werd in ieder geval niet alleen aan rijkdom ontleend. Ondanks dat ze gedurende drie generaties relatief arm waren, veranderde dat niets aan het feit dat de hertogen hertogen waren.

Daaruit volgt eveneens dat het mogelijk was om van adel te zijn zonder geld – toegegeven, slechts tot op zekere hoogte. Rang moest worden erkend door de naaste adel en ook door de onderdanen. Deze erkenning vergde een levensstijl die werd beschouwd als adellijk. Dat de adel inkomsten uit landgoederen verwierf lag voor de hand, maar het doel hiervan was niet zozeer om huizen te verzamelen als wel om zich te verzekeren van de juiste levensstijl. De welvaart was er om te worden gebruikt. De Augustenborgers dachten niet over economie zoals wij, en edellieden, waaronder de Augustenborgers, zaten dan ook keer op keer tot over hun oren in de schulden. Dat veranderde niet noemenswaardig hun beeld van zichzelf als elite. Het lijkt evenmin het beeld van hun onderdanen te hebben beïnvloed, terwijl zij toch vaak degenen waren die optraden als crediteuren.¹⁵

De eerste drie Augustenborgse hertogen waren relatief arm, terwijl het meest stralende hofleven op Augustenborg zich afspeelde onder de derde hertog. Dit alles was mogelijk dankzij een enorm vermogen dat hij van zijn moeder had geërfd en de zeer aanzienlijke bruidschat van de hertogin. Desalniettemin nam zijn zoon een dynastie over die in zware economische omstandigheden verkeerde. Dat veranderde ten goede toen hij in 1764 huwde met zijn nicht en haar grote vermogen. Wat deed de hertog vervolgens met het vele, heerlijke geld en de landgoederen? Hij werd bouwheer van het nieuwe Augustenborg slot: het grootste deel van het vermogen werd dus omgezet in baksteen. Het gevolg hiervan was dat hertog Frederik Christian II zijn bestuur moest beginnen met een relatief bescheiden vermogen, maar ook met alle door zijn vader testamentair vastgelegde verplichtingen jegens verwanten, het hof, de dorpsbewoners, de boeren en de gepensioneerden. Daarbij kwamen nog de uit het huwelijk voortvloeiende verplichting van een koninklijke levensstijl – zoals de aanschaf van een paleis in Kopenhagen met bijbehorende hofhouding. Daarbij was er voortdurend een directe concurrentiestrijd gaande met het koninklijke hof en de andere grote huizen in de stad. De hertog was echter een bekwaam vermogensbeheerder en zijn erfgenaam is derhalve de eerste van de hertogen die gedurende zijn gehele leven als rijk kan worden beschouwd.

Inventarisaties na het overlijden van leden van de dynastie zijn in dit verband interessant.¹⁶ Bij het overlijden van tantes of ongehuwde zusters ging het vaak om relatief kleine bedragen, maar er waren altijd schulden bij verwanten, handelaren, ambachtslieden, leden van de hofhouding en bewoners van het kleine dorp Augustenborg. Wanneer een familielid overleed werd een proclamatie uitgevaardigd om er zeker van te zijn dat de hertogelijke ambtenaar die de boedel behandelde een volledig overzicht kreeg van de schulden. Deze konden al met al oplopen tot enkele honderden daalders, wat overeenkwam met leningen en openstaande rekeningen van vele jaren. Maar dat lijkt nog steeds niet de status van de dynastieleden te hebben veranderd. Zij kon-

¹⁵ Landsarkivet i Aabenraa, det augustenborgske godsarkiv, inv.nr. 145-149.

¹⁶ Landsarkivet i Aabenraa, det augustenborgske godsarkiv, inv.nr. 145.

den schulden hebben en toch hun status handhaven. Het lijkt erop dat de onderdanen gewoonweg dachten dat de familie bestond uit een ander soort mensen, met andere behoeften en een ander consumptiepatroon; het meest wezenlijke zijn de verschillen, om met Lampedusa te spreken. Voor de adel lijkt het duidelijk dat geld niet doel maar middel was. Van adel zijn betekende op specifieke terreinen beter zijn dan anderen. Economische bescheidenheid behoorde hier niet toe.

De andere kant van deze vraag is of de hertogen en hertoginnen rijkdom op dezelfde wijze opvatten als wij. Ik veronderstel dat zij hun juwelen, zilver en goud en andere kostbaarheden ten dele beschouwden als in geld uit te drukken rijkdommen, die zij eventueel konden verkopen. Zo had Prinses Louise in haar goed geordende boedel bepaalde juwelen en bont terzijde gelegd als dekking voor de vorderingen van mogelijke crediteuren.¹⁷ Echter, geërfde sieraden werden niet zomaar verkocht omdat een crediteur van lagere komaf een vordering had. Prinses Louise had zorgvuldig vermeden dat haar erfstukken op de stapel konden komen die eventueel te gelde moest worden gemaakt. Dat zou immers hebben betekend dat haar erfgenamen moesten leven zonder een deel van hun herinneringen.

De hertogen zelf hadden in hun hoedanigheid van landgoedbeheerder zeker enig financieel inzicht, maar het is twijfelachtig of dat ook voor de rest van de familie gold. Het lijkt erop dat de meeste rijkdommen zich niet direct als zodanig manifesteerden, terwijl de hertogelijke familie daar toch middenin leefde. Grond, jachtgebied, slot en bijgebouwen, meubels en kleding, portretten, zilver, goud, edelstenen en rijtuigen, dat alles lijkt eerder te hebben behoord tot de sfeer van het huis en de collectieve herinnering dan tot de directe rijkdom. De activa dienden rang en status. Alleen in gevallen van dood en schuld lijken zij gewaardeerd te zijn, maar op dusdanige wijze dat de herinnering van de dynastie intact bleef. Natuurlijk hadden de dingen hun waarde en het is vanzelfsprekend dat de hertogen dat wisten. Maar het is alsof geld en rijkdom parallel bestonden aan eer en trots in twee verschillende sferen die slechts in een ver en stil verband tot elkaar stonden. De waarde van het onschatbare laat zich niet bepalen.

Daarnaast was het huis de plaats waar de familie dingen en eigendommen letterlijk verzamelde. Opnieuw is in dit verband herinnering belangrijk. Voorwerpen, materiële cultuur in het algemeen, zijn onmiskenbaar verbonden met sociale herinnering. Zij vormen een soort gefixeerd, gecultiveerd verleden dat leden van de adellijke familie gebruiken in hun alledaagse ontmoetingen met verschillende mensen en omstandigheden. Juist het feit dat het objecten zijn betekent dat ze het verleden tot leven wekken in het heden als een heel bijzondere vorm van herinnering. Zoals de antropoloog Jonathan Boyarin eens heeft opgemerkt, herinnering is noch iets dat louter en alleen in het verleden bestaat, noch een eenvoudige hedendaagse projectie van (of: op) het verleden. Herinnering moet worden begrepen als een bron voor een creatieve interactie tussen het hedendaagse bewustzijn en de ervaringen uit (of: over) het verleden.¹⁸

¹⁷ Landsarkivet i Aabenraa, det augustenborgske godsarkiv, inv.nr. 148-149.

¹⁸ J. Boyarin, ed., *Remapping memory. The politics of TimeSpace* (Londen-Minneapolis, 1994) 22.

Volgens mij is deze uitwisseling tussen verleden en heden een van de bepalende kenmerken van het dynastieke leven. Maar welk verleden in welk heden? Herinnering is nauw verwant aan vergetelheid, zoals we zagen in verband met de ontbrekende schilderijen van prins Emil. Uit de inventaris van 1852 blijkt dat in Augustenborg niet minder dan (ten minste) 123 portretten hingen.¹⁹ De zeven portretten die daarin als eerste werden genoemd, waren van de zeven voorgaande hertogen. De heersende hertog en hertogin waren elk zesmaal te vinden en ook hun kinderen waren sterk vertegenwoordigd. Van de koninklijke dynastie vinden we bijna alle Deense koningen vanaf koning Frederik II (1534-1588). Ook van verscheidene verwanten van de hertogin vinden we vermeldingen. Van de andere Sleeswijkse, hertogelijke dynastieën Glücksborg en Plön treffen we eveneens vele generaties aan. De dynastieke zoon prins Emil komt slechts tweemaal voor. Helaas is niet te achterhalen waar zijn portret hing. Maar elke keer wanneer een familielid opkeek naar de muren kon deze zich deel van de dynastie voelen – en prins Emil nam hier geen vooraanstaande positie bij in. Adelsfamilies leven, misschien meer dan andere families, met de schaduwen van het verleden in hun heden. De voorwerpen uit het verleden hielpen de leden van de dynastie om mythen over zichzelf te creëren. De Franse literatuurcriticus Ronald Barthes toont in zijn *Mythologieën* aan op welke wijze ideologische verschuiving van de werkelijkheid plaatsvindt in de mythe en de historische kwaliteit verdwijnt. Elk normatief argument is in zich zelf immers particulier en historisch. In gemythologiseerde vorm oogt het echter plotseling ‘natuurlijk’ en heeft het een vanzelfsprekendheid die geen verklaring behoeft. De tijdsdimensie is verloren gegaan; wanneer mensen de achtergrond van mythen niet meer kennen, worden deze mythen zelf ‘realiteit’.²⁰ Misschien moet dan ook aan Oexles inzichten worden toegevoegd dat de adel niet alleen beschikt over bijzondere herinneringen, maar deze in hoge mate ook zelf scheidt. Bij de creatie van mythen en herinneringen lijkt een belangrijke rol weggelegd voor de voorwerpen in het huis. In een fascinerende herlezing van de klassieker (uit 1925) *Essai sur le don* van de Franse etnoloog Marcel Mauss,²¹ is de Amerikaanse antropologe Annette Weiner nader ingegaan op hoe voorwerpen grote ideologische betekenis kunnen vertegenwoordigen.²² Zij onderstreept, zoals Mauss dat zelf ook deed, dat niet het geschenk zelf van belang is maar het gegeven dat bij de aanvaarding van de meeste ervan er vervolgens teruggegeven moet worden. Reciprociteit, deze verplichting van wedschenking, is aldus Weiner slechts het oppervlakkige aspect van de uitwisseling en verhult belangrijker, politiek invloedrijke strategieën van geven-entoch-behouden. Mauss benadrukte dat het een specifieke geest (hij noemde deze met een Maori woord *Hau*) was die er toe leidde dat het geven van geschenken een bijzondere plaats in de samenleving inneemt. *Hau* staat voor de geest waarmee waarden, die verwijzen naar verleden of mythologie van voorouders en titels, worden verbonden met voorwerpen. Deze worden daarmee transporteurs van het verleden in het

¹⁹ Rigsarkivet, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Sekretariatet, Forhandling om det Ækvivalens [...].

²⁰ R. Barthes, *Mythologieën* (Amsterdam, 1975), i.h.b. 174-176.

²¹ M. Mauss, *Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques* (Parijs, 1925).

²² A.B. Weiner, *Inalienable possessions. The paradox of keeping-while-giving* (Berkeley-Los Angeles-Oxford, 1992). idem, 'Inalienable wealth', *American ethnologist*, XII (1985), 210-227.

heden en gaan onderdeel uitmaken van de identiteit van een persoon. Deze voorwerpen moeten buiten de circulatie blijven om te voorkomen dat men de ‘aanspraak op het verleden’ verliest en zo, aldus Weiner, zichzelf verliest. Zij stelt vervolgens vast dat deze transporteurs bestaan in alle samenlevingen waar het begrip rang betekenis heeft. Personen en groepen in deze samenlevingen moeten voortdurend onderling tonen wie ze zijn en hun identiteit moet worden verbonden met die voorvaders die de grondslag vormen van hun rang. Het vermogen om specifieke voorwerpen te bezitten die verwijzen naar voorouders, onderstreept het succes van de eigenaar om in de onderlinge concurrentiestrijd zijn positie te handhaven. Deze voorwerpen afstaan betekent de ‘aanspraak op het verleden’ opgeven.²³

Daaruit volgt dat het doorgeven van voorwerpen van de ene op de andere generatie een dynastiek probleem is. De oplossing wordt gevonden in, met de woorden van Weiner, ‘geven-en-toch-behouden’. Enerzijds is het noodzakelijk om voorwerpen weg te geven: niet alleen omdat men nu eenmaal sterft, maar ook omdat de voortzetting van het verleden in het heden identiteit schept. Anderzijds is het noodzakelijk voor een dynastie, wil zij blijven voortbestaan, om de voorwerpen die bepalende herinneringen vertegenwoordigen te behouden binnen de kaders van het huis. Dit probleem werd door de adel in Europa in hoge mate opgelost door de creatie van de fideï-commissen: de stamheer erfde bepaalde familiegoederen die hij echter nooit mocht vreemden maar door diende te geven aan zijn nageslacht. Fideï-commissen – in Denemarken bestond het instituut van 1671 tot 1919 – omvatte in de regel zowel grond en stamhuis als enig vermogen en voorwerpen. Naast dit alles erfde de stamheer een persoonlijk deel waarover hij geheel vrij en naar eigen inzicht kon beschikken.

Vaak wordt een fideï-commis beschouwd als een economische zekerstelling van eigendom in een periode waarin overdadige consumptie door de adel een bedreiging vormde voor de toekomst van zijn landgoederen. Dat is zeker niet onjuist, maar minstens zo wezenlijk is het dat het cultureel belangrijk was voor een dynastie dat voorwerpen, mythen en herinneringen werden verzameld en bijeenbleven. Deze voorwerpen waren een gezichtsbepalend deel van de familiedynastie. De meeste adellijke dynastieën hebben goede en slechte tijden gekend, maar het laatste dat zij verkochten waren de mythische voorwerpen. Ook de Augustenborgers hebben economische tegen- en voorspoed gekend en zij richtten twee fideï-commissen op (Augustenborg en Gråsten) om hun herinneringen en alles wat een adellijke levensstijl mogelijk maakte veilig te stellen. Rijkdom heeft onmiskenbaar veel oude families bijeen gehouden. Maar het was de identificatie met de voorvaders aan de hand van bijna transcendente en mythische gevoelens deel uit te maken van een dynastie, van haar parallel bestaande werelden van verleden en heden, die de ziel van de dynastie bepaalden.²⁴

In een wereld waar het verlies van voorwerpen altijd voorkomt, lijkt deze ‘geven-en-toch-behouden’ strategie uitzichtloos. Maar het moest gebeuren wilde de dynastie blijven voortleven. Als onderdeel van het fideï-commissysteem werd juist een groot

²³ Weiner, ‘Inalienable wealth’, 210.

²⁴ G.E. Marcus, ‘The making of pious persons’, in: idem en P.D. Hall, ed., *Lives in trust. The fortunes of dynastic families in late twentieth-century America* (Boulder-San Francisco-Oxford, 1992) 196.

deel van de eigdommen en rijkdommen doorgegeven aan de stamheer, zonder dat hij deze van de hand kon doen. Hem werd gegeven, maar de dynastie bleef behouden. We zien hetzelfde in de testamenten van de hertogen. Wanneer een hertog overleed werd een bepaalde klok altijd aan de volgende hertog gegeven. Het was een klein, vierkant tafelklokje van eenvoudig hout in renaissancestijl. Het vertegenwoordigde geen grote geldwaarde, maar was altijd binnen de dynastie geweest. De stamheer erfde tevens alle portretten; andere familieleden kregen deze soms onder hun hoede maar wel onder de voorwaarde dat ze behoorden bij het landgoed; ze moesten worden teruggegeven bij het overlijden van de stamheer. Voorwerpen representeerden de herinnering aan de dynastie. Datzelfde gold voor de grond, waarmee de dynastie was verbonden, waaraan zij haar naam ontleende en waarin haar leden werden begraven.

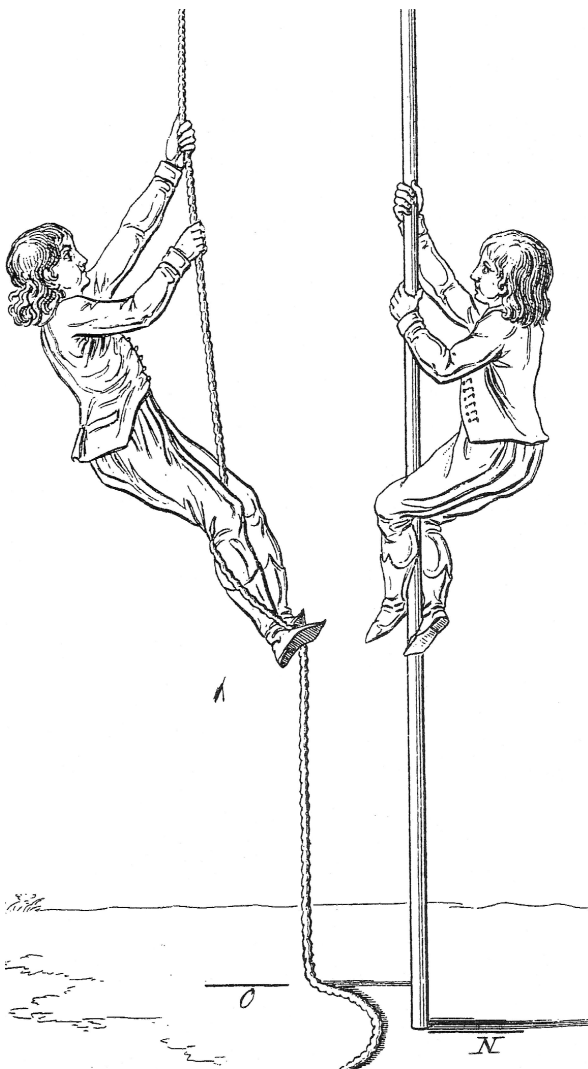
Zonder aankondiging is de focus van mijn bijdrage verschoven van mentaliteit naar de beleefde werkelijkheid. Tegelijkertijd is er ook sprake van een verschuiving van aandacht van structuur naar individu. In het vervolg gaat mijn aandacht vooral uit naar de wijze waarop elk individu van adel het juiste karakter meekreeg door inschakeling van de materiële omgeving: voorouders die op je neerstaren vanaf de schilderijen, het wapenschild op het zilver, verhalen van vroeger verteld door ongehuwde tantes en de ontmoetingen uit de kindertijd met de geesten uit het verleden in de donkere hoeken van de lange corridors in het slot.

Het individu

De totstandkoming van het juiste karakter van de dynastieke persoon laat zich niet zomaar bestuderen. Dat heeft te maken met *the dynastic uncanny*, zoals de antropoloog Georg Marcus het noemt in zijn studie over hedendaagse elitefamilies in de Verenigde Staten. Daarmee doelt hij erop dat de opvoeding ertoe bijdraagt dat een persoon deel uit gaat maken van een collectieve identiteit waarover hij het meeste weet. Dat kan op directe wijze gebeuren, maar vaker is er een 'stille boodschapper' in het spel, die bij elk afzonderlijk lid van een dynastie lijkt binnen te vallen. Zo bezien wordt het zelf geconstrueerd op een wijze die het afhankelijk maakt van de collectieve dynastieke identiteit.²⁵

Marcus interesseert zich met name voor de verschillende manieren waarop de dynastieke autoriteit haar stempel drukt op leden van dynastieën. Hij wil beschrijven en begrijpen wat het betekent om in een dynastie te leven, hoe het individu in het gareel wordt gebracht, opdat zich niet te veel gevallen à la prins Emil voordoen. Marcus wijst erop hoe bijzondere herinneringen ontstaan en hoe deze herinneringen inwerken op het individu. Dat zijn interessante inzichten, ook voor historici. Het gaat er dan om meer precies na te gaan hoe herinneringen, deugden en idealen worden geïnternaliseerd bij elk dynastielid. En, meer vanuit deze personen zelf bekeken: hoe konden ze eigenlijk leven in – wat ik al eerder omschreef als – de parallelle werelden van heden en verleden. Marcus wijst hier op drie zaken: macht van de traditie, opvoeding en vorming én de aanwezigheid van stille boodschappers.

²⁵ G.E. Marcus, 'The dynastic uncanny', in: idem en Hall, *Lives in trust*, 173-187.

Klimoefeningen, zoals hier afgebeeld, behoorden tot het opvoedingsprogramma dat de prinsen Christian August en Frederik doorliepen in Augustenborg Slotpark onder toezicht van huisleraar Hans Hinrichsen (*J.C.F. Guts Muths, Gymnastik für die Jugend, 1804*)

Ook de Augustenborgers hoorden als kinderen de verhalen van hun familie, misschien wel van de ongehuwde tantes, de kindermeisjes of de bedienden. De kinderen waren zelden veel alleen, al was het alleen maar om een bepaalde levensstijl te tonen. Dat betekent dat de bedienden kennis moeten hebben gehad van niet zo weinig dynastieke geheimen en deze hebben kunnen bewaren als dat noodzakelijk was. Dat betekende echter ook dat de kinderen in hoge mate werden opgevoed door mensen die niet tot hun eigen soort behoorden en die hen opvoedden naar (vaak verouderde) volkse principes,²⁶ zodat Lampedusa's 'verschillen' konden worden bevestigd.

²⁶ Zoals aangetoond in verscheidene studies, bijv. A. Rundqvist, *Blått blod og liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850-1900* (Stockholm, 1989).

De meest directe wijze om personen te vormen was, vanzelfsprekend, door middel van opvoeding en vorming. Hier zien we ook een correctie van de wijdverspreide opvatting dat de adel slecht was opgeleid en meer of minder bestond uit dwaze mensen die zich alleen in leven konden houden dankzij de nu eenmaal aan hen gegeven hogere status. Wellicht is deze visie op de adel eerder een uitdrukking van sociale afgunst dan van iets anders. Het mag duidelijk zijn dat een edelman in de zestiende of zeventiende eeuw niet werd opgevoed en opgeleid om te voldoen aan onze of aan de achttiende-eeuwse vormingsidealen van de Verlichting. Maar in ieder geval op Augustenborg werden de idealen van de Verlichting enthousiast onthaald.

Voor kennis over de opvoeding van de prinsessen zijn weinig bronnen beschikbaar, maar het vrouwelijke geslacht was zeer goed vertegenwoordigd bij de opvoeding op Augustenborg. In de eerste jaren lag de opvoeding van prinsen en prinsessen in de handen van kindermeisjes, kinderjuffrouwen en gouvernantes (eerst Franse, later Engelse).²⁷ De meisjes zetten hun opleiding waarschijnlijk voort onder auspiciën van gouvernantes en bekwaamden zich in muziek en zang, dans, taal, naaien en in het voeren van een grote huishouding. De meisjes schilderden ook, iets waar de voorgaande generaties geen belang aan leken te hechten. In de inventaris van 1852 worden namelijk verscheidene spinnewielen genoemd die de hertoginnen hebben toebehoord.²⁸

Bij vroegere generaties domineert een religieus leven het beeld van de opvoeding van deze meisjes. Prinses Louise werd in de jaren 1760-1770 echter samen met haar broeders opgevoed. Haar moeder was overleden toen zij zes jaar was. Ze had een 'scheve' rug en niemand zal zich hebben kunnen voorstellen dat ze ging trouwen, wat ook niet gebeurde. Toch was ze de favoriet van haar vader, hoofderfgenaam van een rijke oom, en werd ze aanbeden door haar broers. Ze was intelligent en voor haar tijd uitzonderlijk goed opgeleid. De levendige kleine vrouw met de scherpe geest hield zich bezig met serieuze en zwaarwichtige onderwerpen en ze voerde een intelligente strijd tegen het piëtisme van haar vader en tantes aan het kleine hof op Augustenborg. Toen de kwestie rondom prins Emil ontstond in 1801, was prinses Louise degene die door middel van brieven en reizen het contact onderhield. Zij stierf ook in het huis van prins Emil in 1815.

Als klein meisje was de prinses samen met haar broeders thuis onderwezen door de geliefde hofpredikant Christian Jessen. Hij was theoloog, opgeleid in het theologische centrum Halle, en is omschreven als een uitgesproken, maar milde persoonlijkheid met vele interesses. De opleiding die deze discipel van de Verlichting verzorgde moet solide zijn geweest. Zij vormde de basis van de positie die de prinses later zou inne-

²⁷ Voornamelijk gebaseerd op H. Schulz, *Friedrich Christian. Herzog zu Schleswig-Holstein. Ein Lebenslauf* (Stuttgart-Leipzig, 1910) en Johs.H. Gebauer, *Christian August. Herzog von Schleswig-Holstein. Ein Beitrag zur Geschichte der Befreiung Schleswig-Holsteins* (Stuttgart-Leipzig, 1910) in combinatie met bronnenmateriaal, voornamelijk afkomstig uit het hertogelijke huisarchief in Landesarchiv Schleswig-Holstein. De opvoeding van de prinsen is tevens besproken in S. Mellegaard en M. Venborg Pedersen, "Die harmonische Entwicklung und Ausbildung aller Kräfte" – pädagogische opdragelsesprincipper og det aristokratiske livs realiteter i Augustenborg omkring år 1800', *Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie*, LXXXVII (2000) 4-28.

²⁸ Rigsarkivet, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Sekretariatet, Akter ang. Forhandlingerne om det Ækvivalens [...].

men als leidster van een filosofische *salon* en van haar penvriendschappen met geleerden uit alle delen van het vroeg-romantische Duitsland.

In 1783 verlieten de broers van de prinses Augustenborg samen met hun mentor, de theoloog Johann Friedrich Alexander Schiffman. Deze vriend van hofpredikant Jessen had zich gespecialiseerd in de opleiding van kinderen van adel. De prinses moest echter thuis blijven. Reizen naar het buitenland en universitaire studie behoorden niet tot de opleiding van meisjes; de prinses mocht echter mee toen de hertog haar broeders bezocht te Leipzig in 1784 en stiekem volgde ze hier enkele colleges filosofie. Tijdens de reis werden verscheidene bezoeken gebracht aan kleinere Duitse hoven en op deze wijze leerde de prinses de sterk door het Frans beïnvloede hofetiquette. Ze had echter niet veel op met het hofleven en ze bezocht Kopenhagen ook maar eenmaal, om daarna nooit weer terug te keren naar 'het zich eeuwig bezig houden met niets', zoals zij haar oudste broer schreef.²⁹ Tijdens de reis sloot zij wel een nauwe vriendschap met prinses Pauline van Lippe en het was via haar dat prinses Louise later bekend zou worden in de Duitse Verlichting en vroege Romantiek. Prinses Louise hielp vermoedelijk ook haar broer in zijn steun aan de filosoof en dichter Friedrich Schiller. Schiller dankte hiervoor met zijn esthetische brieven. Deze werden bediscussieerd bij zowel de hertog in Kopenhagen als op Augustenborg, waar de prinses haar *salon* hield met hofpredikant Jessen en anderen.³⁰

Opleiding is echter niet allesbepalend, persoonlijkheid speelt ook een rol. Prinses Louise werd al snel moederloos en leefde, zonder veel te reizen, een leven met een ouder wordende vader en drie piëtistische tantes. Ze was verpleegster en gezelschapsdame van haar vader en breide zijn sokken. Maar ze was ook zijn secretaresse in zaken met betrekking tot het landgoed en ze onderhandelde met de hoogste belastinginspecteur. We hebben al een blik geworpen op haar bekwaam opgestelde testament. Hierin doneerde ze onder meer 4.000 daalders aan de school in Augustenborg 'omdat niemand de waarde van hogere opleiding meer heeft gevoeld dan ik'.³¹ Als leerling van de Verlichting wist zij wat een goede opleiding waard was. Als vrouw van adel wist ze eveneens hoe zelden het voorkwam dat zo iemand als zij hiervan in zo hoge mate had kunnen profiteren. Haar bijzondere voorbeeld vertelt ons veel over haar zelf en over de doelen die ze bereikte. Het vertelt ons tevens iets over de meer anonieme personen die niet waren zoals zij.

Wanneer het gaat om de opvoeding en opleiding van deze generatie van prinses van Augustenborg, dan vinden we hier opvattingen over kinderopvoeding die niet zo ver zijn verwijderd van de onze. *Emile* van Jean Jacques Rousseau werd uitgegeven in 1762. De verlichtingsfilosofen, evenals de vroege romantici, leefden en werkten in geheel Duitsland. In de hofpredikant Jessen en zijn opvolger Friedrich Germar had Augustenborg belangrijke voorstanders van de nieuwe ideeën.

Gezien vanuit Augustenborg in de jaren 1770 waren het misschien niet eens zozeer de Verlichtingsideeën die er toe leidden dat de nieuwe generatie een hele andere opvoe-

²⁹ Schulz, *Louise von Schleswig-Holstein*, 60.

³⁰ F. Schiller, *Brieven over de esthetische opvoeding van de mens* (Kampen, 1994). Oorspronkelijke uitgave *Über die ästhetische Erziehung des Menschen* (1793-1795).

³¹ Landsarkivet i Aabenraa, det augustenborgske godsarkiv, inv.nr. 148.

ding kreeg dan vroegere generaties. Misschien was eerder de afspraak met de koning over het aanstaande huwelijk tussen de stamheer en koninklijke prinses Louise Augusta hiervoor verantwoordelijk. Die hield ook in dat de latere hertog Frederik Christian II moest worden voorbereid om op zekere dag de troon te bestijgen. Frederiks persoonlijkheid speelde echter ook een grote rol in de opleiding van hem en zijn broers. Het is moeilijk hem anders te omschrijven dan een ongekend geleerd, maar ook wat pedant en fysiek broos man. Hij was in bijna beangstigende mate een discipel van de Verlichting. Tijdens hun eerste levensjaren stonden deze broers sterk onder piëtistische invloed. We moeten ons dan ook een hof voorstellen dat regelmatig in gebed was verzonken: elke ochtend en daarna nog verscheidene malen per dag in de grote kamers en zalen.

In 1781, hij was toen vijftien jaar oud, begon de aanstaande hertog zijn dagboek. Hierin beschreef hij zijn opvattingen over wat een 'verlicht mens, christen, man van de wereld, prins' onder de auspiciën van 'Kunde, Wijsheid, Deugd' diende te weten.³² Eerst noemde hij religie en ethiek, beide te bestuderen aan de hand van ochtendlezing van de bijbel en van religieuze boeken. Daarna volgde natuurrecht en volkerenrecht, metafysica en logica, de laatste om het denken te scherpen. Fysica en biologie werden genoemd als manieren om zich verre te houden van schadelijk bijgeloof. Het belangrijkste waren echter alle historische disciplines, aangezien zij leidden tot wijsheid en deugd. Verder studeerde hij geografie, optiek en mathematische geografie. Hij werd onderwezen in het civiele recht, maar studeerde zelf zowel Deens als Duits recht. Hij vond daarnaast statistiek en politiek – gecombineerd met economie in de zogenaamde kameralistiek, de voorloopster van de staathuishoudkunde – uiterst belangrijk. Meer traditioneel voegde zijn vader nog trigonometrie, artillerie, fortificatie, architectuur en astronomie toe aan het studieprogramma. Ten slotte vond de jonge prins zelf dat een goede schrijfstijl en grammaticale perfectie van het Deens, Duits en Frans belangrijk waren. Latijn diende men te kunnen verstaan, maar hoefde men niet te spreken. Het zou fijn zijn om kennis te hebben van het Italiaans en Engels. Muziek, tekenen en houtsnijwerk getuigden van goede manieren. Dans, paardrijden en schermen vond hij echter niet wezenlijk, ook al moest hij zich eveneens in deze disciplines bekwamen. Hetzelfde gold voor de kaart- en gezelschapsspelen die hij zichzelf wilde leren, maar alleen om niet vreemd over te komen.³³ Voor dit uitgebreide programma stonden hofpredikant Jessen en zijn vriend Schiffmann ter beschikking, tezamen met leraren voor Deens en Frans. De opleiding vond plaats op Augustenburg.

Hierin kwam verandering in 1783. In dat jaar trokken de drie broers erop uit voor hun adellijke *grand tour*. Deze traditie stamt uit de middeleeuwen, maar de *tour* van de gebroeders had zich gevoegd naar Verlichtingsidealen. Ze trokken namelijk niet van hof naar hof of naar adellijke academies. Zij gingen naar de universiteit in Leipzig, waarmee hun leraren thuis op voorhand bekend waren. In het voorjaar van

³² Landesarchiv Schleswig-Holstein, Hausarchiv der Herzöge von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg, Abt. 22-II-A, inv.nr. 96.

³³ Engels werd gezien als een handelstaal zonder de elegantie die het Frans en het Duits kregen toegekend. Maar beheersing van het Engels werd juist in deze tijd modern. Het beheersen van bijvoorbeeld de houtsnijkunst was gebruikelijk in adellijke en vorstelijke kringen.

genoemd jaar vertrokken ze, de nieuwsgierige en kennisbeluste aanstaande hertog Frederik Christian van zeventieneneenhalf, de vrolijke en levendige prins Emil van vijftien en de enigszins humeurige en mokkende prins Christian August van nog maar veertien. Zij reisden met hun mentor Schiffmann en hun bedienden. In mei arriveerden ze in Leipzig en werden bij de universiteit ingeschreven. Prins Frederik Christian was zeer ambitieus, zoals blijkt uit het dagprogramma:

- 04.00 - 06.00 uur: rechtenstudie
- 06.00 - 07.00 uur: lezen van geschiedenisnotities
- 07.00 - 08.00 uur: ontbijt
 - 08.00 uur: colleges op universiteit beginnen
 - 13.00 uur: lunch en rust of wandeling
- 14.00 - 17.00 uur: Frans en wiskunde, een uur repetitie
- 17.00 - 19.00 uur: repetitie en schrijven van oefeningen etc.
 - 19.00 uur: diner en daarna vrije tijd
 - 21.30 uur: bedtijd

De bezorgde vader thuis op Augustenburg vond het wel wat veel allemaal. Hij spoorde zijn zonen aan tot lichaamsbeweging en tot deelname aan het sociale leven, vooral met mensen met wie Frans kon worden gesproken.³⁴ Zo nu en dan gingen de prinsesjes ook naar bals en concerten. In het bijzonder prins Emil moet dit als een tijd van heerlijke vrijheid hebben beleefd; verhalen over wilde jachten door de gehuurde kamers in het logies nabij *Paulinerkirche* bereikten Augustenburg in de brieven. Meer gebruikelijke activiteiten werden niet overgeslagen. In oktober 1783 reisden de broeders naar Dresden en het Kursaksische hof, alwaar zij zich verbaasden over de grote jurken van de prinsessen aldaar en het vele ceremonieel aan dit hof. Op weg terug naar Leipzig vond prins Frederik Christian – het is verleidelijk te zeggen vanzelfsprekend – tijd om mijnbouw te studeren in Freiberg. In de winter van 1783 waren ze wederom op reis, deze keer naar Berlijn, waar ze de oude koning Frederik II van Pruisen (1712-1786) in Potsdam bezochten. Hij was de held van hun jeugd, maar nu was hij oud en toch wel een teleurstelling. Tijdens de drie weken in Berlijn legde prins Frederik Christian niet minder dan 154 visites af – de vorming van goede manieren werd evenzo grondig nagejaagd als de studie aan de universiteit.

De hoogleraar die de grootste indruk maakte op de jonge prins was Ernst Plattner, leerling van Leibnitz. De prins keerde terug met een fundamenteel verlichte instelling. Dat bleek later niet in het minst uit de opvoeding van zijn eigen kinderen. Deze opvoeding was net zo grondig en modern als die hij zelf had genoten. De *grand tour* die deze kinderen in 1817 ondernamen – na het overlijden van hun vader – kreeg dankzij hun moeder echter een traditioneler karakter, was meer militair georiënteerd en kende ook meer afleiding. De enige, voor de adel traditionele kennis die Frederik zelf namelijk ontbeerde was militaire training. Daarentegen gingen prins Emil en prins Christian

³⁴ Landesarchiv Schleswig-Holstein, Hausarchiv der Herzöge von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg, Abt. 22-I-G, inv.nr. 78.

August na hun verblijf in Leipzig verder met een militaire loopbaan, ook al moest prins Emil later het Deense leger verlaten na zijn onfortuinlijke huwelijk. Prins Christian August bleef in het leger als een gewaardeerde officier totdat hij in 1810 werd gekozen tot de Zweedse kroonprins.

Met de terugkeer op Augustenborg was de opleiding van de drie prinses afgerond. Prins Frederik Christian en zijn broers waren gereed om het leven tegemoet te treden: de eerste als hoofd van een hof, een landgoed en een dynastie. Hij was gevormd tot aanstaande hertog, tot een man met de juiste deugden, bijzondere herinneringen en manieren. Hij kon zijn plaats innemen in de wereld van Augustenborg, zoals zo velen van zijn gelijken dat deden in Europa. Hij was gevormd tot het juiste karakter.

Epiloog

In deze bijdrage hebben wij, op basis van een verkenning van de wereld van de hertogen van Augustenborg in de tweede helft van de achttiende eeuw, gekeken naar 'het van adel zijn' in de vroegmoderne tijd. Behandeling van een casus brengt eigenaardigheden van het onderzochte geval aan het licht. Toch biedt zo'n *case study* ons tevens inzicht in verhoudingen die typerend zijn voor de adel in Europa rond 1800. Bij de hier gekozen focus lag de nadruk op het samenspel tussen het individu en de dynastie, en met name op de wijze waarop het individu werd gevormd tot het juiste karakter om gelijktijdig zowel zichzelf als lid van de dynastie te zijn. Daarbij moet worden benadrukt dat van adel zijn niet alleen een kwestie is van formele rang, rijkdom of juridische principes. Adeldom moet door elk individu worden erkend, geleefd en gedacht. Kortom, de waarden van de dynastie moeten in elk lid ervan worden geïnternaliseerd. Drie manieren kwamen hier aan de orde: de macht van de traditie of de vastlegging van (mythische) herinneringen, het optreden van stille boodschappers van deze herinneringen (vaak in de vorm van voorwerpen die worden gegeven-en-toch-behouden) alsmede formele en informele opvoeding en vorming. Cruciaal is daarbij dat adeldom ook door anderen wordt erkend. Dat houdt in dat adellijke culturele waarden tevens overtuigend moeten worden gepresenteerd in een sociale sfeer. Brutale macht of juridische spitsvondigheden zijn op de lange termijn niet toereikend. Erkenning vindt plaats door de werking van Lampedusa's 'verschillen': een bijzondere levensstijl opgebouwd uit de specifieke wijze waarop men denkt, leeft, bouwt en zich gedraagt en herinnert. De levensstijl van de vroegmoderne adel is vanuit een hedendaags gezichtspunt vaak als onbegrijpelijk bestempeld. Deze bijdrage heeft willen aantonen dat zelfs achter het ogenschijnlijk onverklaarbare een (culturele) beweegreden schuilgaat. Deze beweegreden (of 'rationale') is voor de adel in de eerste plaats de dynastie en de bijzondere deugden die elke dynastielid – met zwaar dan wel licht gemoed, met meer of minder succes – moet hebben om juist gevormd te zijn.